

1200 KÖRÜLI KISARCHITEKTÚRA A KÖZÉPKORI EGRI SZÉKESEGYHÁZBÓL

MŰVÉSZETTÖRTÉNETI KÉRDÉSEK ÉS TERMÉSZETTUDOMÁNYOS VIZSGÁLATOK

FRAGMENT FROM THE EGER MEDIEVAL CATHEDRAL AROUND 1200

ART HISTORICAL QUESTIONS AND ARCHAEOMETRICAL EXAMINATIONS

HAVASI KRISZTINA

MTA Művészettörténeti Kutatóintézet, H-1014. Budapest Üri utca 49. Email: havasi@arthist.mta.hu

Abstract

Remains from the rebuilding of Eger Medieval Cathedral at the turn of 12-13 century included numerous fragments of small architecture structured by niches and accompanied by incrustations and decorative floor. Carvings of the small architecture works around 1200 had two basic stone materials: red coloured andesite (used only in superstructures), while details of the small architecture, decorative floor, covers and ornamental carvings were made of white greyish and pinkish "marble" (crystalline limestone). This white "marble" was kept in evidence by former researches as an import. Sources from the 18th century - archives and the use of this material in a large scale on the buildings of the cathedrals around 1200 turned attention to the possibility of a quarry in the neighbourhood. Results of the research started by the Institute for Geochemical Research of HAS seem to support this. Testing gave adherent answer to the question that the similar "marble" material of the so-called Diósgyőri Madonna (Giovanni Dalmata, around 1490) could be made of the same material as the Eger small architecture works around 1200 and the Renaissance works as well. Hopefully, with help of the current archaeometry testing many other art historical questions can be clarified.

Kivonat

A középkori egri székesegyház 12–13. század fordulóján történt átépítéséből fennmaradt egy vakfülkékkel tagolt, inkrusztált részletekkel és diszpadlóval kísért kisarchitektúra nagyszámú töredéke. Az 1200 körüli kisépítészeti alkotás faragványainak két meghatározó kőanyaga volt, az andezittufa és a márvány. A vöröses színű andezittufa (amelyet csak a felépítményben alkalmaztak), és amely a régió egyik meghatározó építőanyaga volt a középkor folyamán. A kisarchitektúra igényesebb részei, diszpadló és a burkolatok, valamint ornamentális faragványok fehér, szürkés és rózsaszínes „márványból” (kristályos mészkőből) készültek. Ezt a fehér „márványt” a korábbi kutatás importként tartotta számon, azonban a 18. századi levéltári források és a 1200 körüli székesegyház-építkezésen történt nagyarányú felhasználása környékbeli bányahely-lehetőség felé irányították a figyelmet. Az MTA Geokémiai Kutatóintézetében megkezdett anyagvizsgálatok eddigi eredményei ezt látszanak alátámasztani. Támogató választ hoztak arra a kérdésre, hogy a Diósgyőri Madonna márványanyaga (Giovanni Dalmata 1490 körül) azonos lehet-e az egri 1200 körüli és reneszánsz alkotásokéval. Az folyamatban lévő geokémiai vizsgálatok segítségével remélhetőleg számos további művészettörténeti kérdés lesz tisztázható.

KEYWORDS: EGER CATHEDRAL, MEDIEVAL ARCHITECTURE, BUILDING STONE, WHITE MARBLE

KULCSSZAVAK: EGER SZÉKESEGYHÁZ, KÖZÉPKORI ÉPÍTÉSZET, ÉPÍTŐKŐ, FEHÉR MÁRVÁNY

A művészettörténet számára a műalkotások anyaga számos, magára a tárgyra, annak készítése korára és körülményeire vonatkozó információt hordozhat. Az anyaghasználat és anyagválasztás gyakran stiláris kvalitások, ikonográfiai / ikonológiai és reprezentatív tartalmak hordozójaként tűnhet fel. Stiláris értékelés mellett a műalkotás provenienciameghatározásának egyik alapvető feltétele az műalkotás anyagának ismerete.

Mindezt a középkori építészet kérdéseire szűkítve a kőanyaghasználat lehet egy földrajzilag körülhatárolt terület épületeinek jellegzetessége, árulkodván egykor rendelkezésre álló, mára esetleg eltűnt, illetve feledésbe merült kőbányákról és azok bányakörzeteiről.

A kőanyaghasználat lehet egy épületnek, vagy egy épület adott építési fázisának közelebbi jellemzője.

1. ábra:
Kisarchitektúra párkányának
töredéke a középkori egri
székesegyházból. 1200 körül.
Fotó: Mudrák Attila, 2007

Fig. 1.:
Fragment of moulding from
Eger Cathedral, around 1200.
Photo: Attila Mudrák, 2007

Számos olyan esettel találkozhatunk a középkori építészet történetében is, ahol a műhelyváltás, tervmódosítás, vagy az építkezésben beálló hosszabb szünet az építési anyag, kőanyag váltásában is kimutatható volt. Gyakran azonban egy-egy építési fázison belül is megfigyelhető a kőanyagok praktikus „rangsorolása”, „szelektálása”. Más-más anyagot választottak például az épület szerkezetileg meghatározó részeihez: falazatokhoz, pillértörzsekhez, lábazatokhoz, boltozati bordákhoz. És megint más szempontok játszottak szerepet a finomabb kidolgozást igénylő ornamenseket, figurális ábrázolásokat is hordozó részletek (pl. fejezetek) anyagának kiválasztásában.

Speciális esetekben a kőanyag és vele az adott mű is lehet import, régiókon túlmutató műhely- és stíluskapcsolatokkal. Művészettörténeti szempontból ez esetben komplikáltabbá teszi a megközelítést, hogy az anyaghasználat éppúgy lehet műhely-karakterisztikum, mint regionális sajátosság is.

Ez a probléma körvonalazódik Európa Alpoktól északra eső területein ritkábban előforduló, exkluzívabb kőanyagok, például a márványok 11–12. századi felhasználása esetében is. Bizonyos esetekben a márványok, az anyag értékének, ritkaságának és főként a hozzá fűződő szimbolikus tartalmaknak köszönhetően még a nehézkes és költségigényes középkori szállítási viszonyok között is országokon át jutottak el rendeltetési helyükre, megrendelőikhez. Ez figyelhető meg a *mediterraneum* ókori központjai, különösen a korai középkortól szinte kimeríthetetlen lelőhelyként szolgáló antik Róma márvány és porfirfaragványai esetében, amelyek többek között – a *translatio imperii* gondolatkeretétől sem függetlenül – például Nagy Károly (768–814) aacheni, I. Ottó (936–973)

magdeburgi építkezésein láthatók viszont spóliumként, másodlagos felhasználásban.

A 11–12. században – a fenti jelenségtől, gondolatkeretétől sem függetlenül – a ritka, antik márványok iránti kereslet nem apadt. Az 1060-as években Desiderius apát (1058–1087) római kapcsolatait megmozgatva szerzett be az örök városból montecassino-i apátsága újjáépítéshez különféle színű antik oszlopokat és márványokat. Henry of Blois (1095–1171) winchesteri püspök az 1140-es évek elején római kúriai legátusként antik szobrokat szállíttatott Rómából angliai székesegyházába.

A II. Henrik (1002–1024) által alapított bambergi székesegyház 11. századi díszpadlójának töredékein végzett természettudományos vizsgálatok antik mediterrán térségből (Thasos, Spárta) származó márvány és porfir(újra) felhasználást mutatták ki.

II. Henrik sógora, I. István (1000–1038) magyar király nem sokkal később megkezdett székesfehérvári Szűz Mária prépostsági templomának építkezése a főhajó kitüntetett részleteinek díszítésben a márványburkolat, az opus sectile díszpadló a bambergihez hasonló szerephez jutott. Ugyanakkor Fehérváron az anyagbeszerzés terén praktikusabb szempontok érvényesültek. A kutatás jelenlegi állása szerint egykor a kórus déli oldala előtt állott kisépítészeti alkotást, valamint a szentté avatott király hamvait őrző sírhelyét övező díszpadló fehér márvány anyaga esetében a közeli (Tác / Gorsium) római márványainak újbóli felhasználása sejthető. A jövőben jó lenne mindezeket közelebbi természettudományos vizsgálatokkal is pontosan alátámasztani. Ugyanígy a helyi római faragványok márványát használhatták fel másodlagosan a pécsi székesegyház egyes 12. századi részletein.

2. ábra: 1200 körüli díszpadló töredéke a középkori egeri székesegyházból. A szerző felvétele.

Fig. 2.: Fragment of opus sectile pavement from Eger Cathedral around 1200. Photo by the author.

A 12. század folyamán egyrészt a másodlagosan hasznosítható antik, ókori készletek apadása, másrészt az import drágasága és az Alpokon túli szállítás nehézségei miatt is fordulhatott a figyelem a helyi lehetőségek felé. A reprezentatív és ritka márvány, vagy megmunkálási feltételei s hasonló megjelenése alapján a középkorban annak tekintett, jól csiszolható és polírozható mészkövek, kristályos mészkövek helyi bányáinak művelése a írott forrásokban és a ránk maradó emléanyagban egyaránt tükröződik.

Ezekhez említhető példaként a Canterbury székesegyházának 1174 utáni újjáépítése (a fekete és vörös színű „*Purbeck Marble*” felhasználása burkolatként, lábazatként, oszloptörzsként), vagy az Alsó-Rajna-, Maas-vidéken igen népszerű, szürkés, fekete színű kőanyag („*Tournai Marble*” „*Schiefermarmor*”) alkalmazása (burkolólapok, oszloptörzsek, ornamentális és figurális faragványok anyagaként) számos helyen a 12. század derekától.

Maga a márvány, a márványszerűen megjelenő, kemény, kristályos mészkő feldolgozhatóságát tekintve is speciális kőanyag. Megmunkálása rendszerint speciális ismeretekkel rendelkező

kőfaragók, *marmorariusok* működését is feltételezi az adott helyen.

A középkor folyamán újból megnyitott, vagy újonnan „felfedezett” „márvány”-bányák esetében hosszabb-rövidebb ideig helybe települt, a feldolgozás, megmunkálás speciális ismereteivel rendelkező műhely is feltételezhető (pl. Esztergom). Ezen bányákhoz kötődő műhelyeknél padlólapok, burkolólapok, oszloptörzsek szériagyártásával folyamatosan számolni lehet, ugyanakkor egy-egy komolyabb figurális alkotás, reprezentatívabb mű esetében kérdéses, hogy az ahhoz értő mester jöhetett-e helybe, avagy az anyag szállítására kerülhetett-e sor.

A bánya és a műhely efféle szoros szimbiózisa ragadható meg az esztergomi Szent Adalbert-székesegyház 12. század végén III. Béla (1172–1196) és Jób érsek (1185–1204) alatt folyt újjáépítése kapcsán, ahol a padló és falburkolatok, inkrusztált és szobrászati alkotások, portálok meghatározó alapanyaga a közeli Gerecse hegység bányájából került ki. Miként azt Lövei Pál kutatásai kimutatták, a gerecsei vörös márvány, tömött vörös mészkő felfedezése s felhasználásának kezdetei szorosan összefüggnek a 12. század végi

esztergomi építkezésekkel, valamint III. Béla környezetének építkezéseivel. A későbbiekben széleskörű, országhatárokon túlmutató elterjedése, és a török korig a bányák folyamatos használata mutatható ki.

Ugyanakkor – erre irányuló anyagvizsgálatok hiányában – semmi biztos se mondható a 12. század végi esztergomi márványmunkák nem vörös komponenseiről, fekete, fehér kőberakások anyagáról, illetve a 12. század végi fehér márványok viszonyáról a helybeli római emlékekhez s azok bányahelyéhez, adott esetben más egykorú magyarországi építkezések hasonlóan tűnő anyagához.

A középkori egri székesegyház épületének 12. századi formájáról nagyon csekély ismereteink vannak. Román kori eredetű a három hajóra osztott, régészeti kutatásokból ismert hosszház. A hasáb alakú pillérekkel bevezetett, egykor három félköríves apszissal zárt szentélyszakasz polikróm falazatú, falait vörös és halványszürke színű tufakvaderekből emelték. A román kori székesegyház 12. század végén, 13. század elején történt újjáépítésére, az épületbelső megújítására két főlöslopfő, pillértörzs és bordatöredékek, továbbá egy igen kvalitásos kisarchitektúra és díszpadló nagyszámú töredéke utal **(1-2. ábra)**. Az összetett pillérforma, az azzal összefüggő boltozatok, valamint az ehhez utalható fejezetek jól illeszkednek a kora gótika (pilisszentkereszti, gyulafehérvári, óbudai építkezésekkel jellemezhető) 1200 körüli magyarországi recepciójába, ugyanakkor a korabeli kisarchitektúra sokkal nehezebben megragadható nemcsak stíláris tekintetben, de anyaghasználatát illetően is. **(1. ábra)**

Korábban az egri fehér „márvány” faragványokat a művészettörténeti stíluskritikai értékeléssel némileg összhangban itáliai importműként tartotta számon a természettudományos kutatás is. Az utóbbi években a *Lapidarium Hungaricum* program keretében (OTKA T-46188) kerülhetett sor mindezek részletes feldolgozására, amelyet szerencsés módon az MTA Geokémiai Kutatóintézetében (Tóth Mária és Bajnóczi Bernadett által) megkezdett és folyamatban lévő anyagvizsgálatok is kiegészítettek.

Az egri töredékekből megismerhető egy vakfülkével tagolt, párkánnyal koronázott, vékony falú kisépítészeti alkotás (feltehetőleg rekesztő-architektúra), melyet két különböző karakterű, a felépítmény polikrómiáját is meghatározó anyag – a szürkés és fehér színű „márvány” valamint a vöröses andezittufa – használata jellemez.

A vörös kőből faragott fülkék kivétel nélkül dísztelenek, míg a fehér „márványból” készültek között ornamentális keretezésük is feltűnnek. A párkányokon különböző stílusú ornamentika fut

végig, a vörös és fehér kőből faragott széria kvalitásaiban is eltér egymástól. **(1. ábra)**. A fehér „márvány” párkányokon klasszicizáló jellegű ornamentals tűnik fel, a fűrével lazított, csiszolt polírozott felületek magas faragói kvalitásról tanúskodnak. A vöröses színű andezittufa párkányok egy részén lapos alakítású, esetlenebb dísz futott, a „márványokhoz” képest ez a csoport provinciálisabb árnyalatot képvisel. E csoport stílusának helyi felszívódását jól illusztrálja az egyházmegyében fekvő Szalonna plébániatemplomának kapuja, ahol nemcsak az ívmező palmettasora és keretezése, hanem azonos kőanyaga is határozottan az egri kisarchitektúra vörös szakaszait idézi.

Ez a vörös andezittufa a Bükk hegység, és az északkelet-magyarországi régió egyik jellegzetes építőanyaga volt a középkor folyamán (Tarnaszentmária, Bükkszentmárton, Kács, Noszvaj, Bélapátfalva, Gyöngyöspata, stb.). Felhasználásának legkorábbi, stílárisan viszonylag jól megragadható, 1100 körüli, kora 12. századi emlékei az egri székesegyházzal hozhatók összefüggésbe.

A székesegyház területéről nagy számban kerültek elő fehér, szürke, rózsaszín, fekete, illetve vörös „márványból”, illetve jól csiszolható mészkőből készült díszpadló különféle méretű és formájú töredékei **(2. ábra)**. E meglehetősen részletgazdag és sokszínű márvány díszpadló és burkolat készítésére a feliratokkal és inkrusztációkkal is díszített rekesztő-architektúrával összefüggésben kerülhetett sor 1200 táján.

Az egri kisarchitektúra művészettörténeti (stíláris és ikonológiai) elemzésének egyik komponensét exkluzív anyaghasználatának és színességének vizsgálata jelentheti. Amennyire a töredékesség ilyen foka mellett ez megítélhető, a felépítményben a fehér „márvány” (illetve annak néhol érezett, halványszürkés árnyalata) dominált, a kevésbé igényes vörös szakaszok esetében alárendeltebb szerep sejthető (az inkrusztációk színei nem ismertek, pasztamaradvány sincs). A díszpadlóban viszont a fehér és fekete, sötétszürke kontrasztja jutott érvényre, melyet az apróbb szemekből kirakott motívumok esetében vörös és rózsaszín betétek élénkítettek. **(2. ábra)** E többféle árnyalatot mutató – a korábbi geológiai szakirodalomban importként számon tartott – márvány ilyen nagyarányú felhasználása egy építészeti alkotás keretein belül már a feldolgozás kezdeteikor maga után vont a kőanyag pontos meghatározásának, eredetének és bányahelyének kérdéseit. Melyet még bonyolított, hogy időközben ugyanezen szürkésfehér „márványból” faragott reneszánsz dombormű töredékei kerültek elő az egri várban. Továbbá a 18. század végi levéltári források is helyi tényezőkre irányították a figyelmet.

3. ábra: A „Diósgyőri Madonna” részlete, 1490 körül. Gerecse Péter felvétele, 1897. KÖH Fotótár.

Fig. 3.: Detail of Madonna from Diósgyőr, ca 1490. Photo: Peter Gerecse, 1897 KÖH Archives.

A „márványról” az MTA Geokémiai Kutatóintézet munkatársainak folyamatban lévő vizsgálatai kimutatták, hogy az a gerecsei vörös márványhoz hasonlóan, a geológiai fogalmak szerint kristályos kemény mészkő, vagyis csak idézőjeles márvány. Továbbá az eddigi geokémiai vizsgálatok alátámasztották a helyi eredetre vonatkozó sejtést és a környékbeli, bükki bányahely lehetőségét vetették fel, valamint támogató választ adtak arra a kérdésre, hogy a szemre igen hasonló „Diósgyőri Madonna” (3. ábra) márványa vajon azonos lehet-e az egri 1200 körüli és reneszánsz alkotásokéval.

Már az eddigi természettudományos eredmények is komolyan visszahatottak a művészettörténeti ismeretek körére. Az 1200 körüli reprezentatív kisépítészeti együttes és a helyi fehér „márvány” felfedezése között mutatkozó kapcsolat Egerben párhuzamba állítható azzal a jelenséggel, amit az esztergomi Szent Adalbert-székesegyház 12. század végi dekorációjáról és a gerecsei „vörösmárvány” felhasználásának kezdeteiről tudunk. Azonban a gerecsei „vörösmárvány” széleskörű elterjedésével és nagyarányú, országhatárokon túlmutató alkalmazásával szemben úgy tűnik, a „fehérmárvány” felhasználása Egerben a 12. század végi felfedezést követően lokális jelenség marad.

Az egri középkori székesegyház 1780-as évekbeli bontásainál asszisztáló Farkas János, Eszterházy Károly püspök „Bauschreiber”-e többször is említést tett a bontási munkálatok során előkerülő, a munkásokat és a kilátogató püspököt egyaránt

csodálatba ejtő színes márványmunkákról, és mozaikpadlóról. A levéltári forrásokból kitűnik, hogy kezdetben, úgy gondolták a fellelt alkotások különleges szépségük és színességük miatt külföldről behozott márványmunkák lehetnek. Azonban a tapasztalt helyi mesterek a közeli „Tárcányi Hegyekben” lévő bányákra irányították a figyelmet, amelyeknek a felkutatására akkor, a 18. század végén ismét sor került és Eszterházy Károly püspök környékbeli építkezéseiben, többek között Felsőtárcány, Mezőtárcány, Kápolna, Füzesabony plébánia-templomaiba készült keresztelő-kutak, szenteltvíztartók, és oltárok anyaga került ki belőlük. Tehát a középkori bányák lokalizálása mellett a jövőbeni, természettudományos vizsgálatok további szálát jelentheti ezen 18. századi alkotások anyagának meghatározása, valamint annak tisztázása, hogy e barokk munkák „márványa” azonos lehet-e a középkori alkotásokéval, s kimutatható-e a középkori és 18. századi bányahelyek esetleges kontinuitása.

A helyzetet bonyolítja, hogy az 1500 körüli egri reneszánsz alkotások töredékei között, az egykorú források szerint carrarai fehér márványból faragott szentségházzal is számolhatunk. Az ezzel gyanúsítható töredékek tiszta fehér, finomszemcsés anyaga, faragói stílusa valóban kilóg az ismert sorból, de pontos válasz e tekintetben szintén az anyagvizsgálatoktól várható.

Továbbá kérdéses, hogy az egri díszpadlóhoz utalható töredékek között felbukkanó különleges színű, zöldes, vörös elemek esetében vajon az ideérkező mesterek által kistételben magukkal hozott, távoli vidékekről származó exkluzív anyagokról lehet-e szó, avagy a porfir – színeit is „helyettesítő” szépen csiszolható kövek szintén helyi eredetűek lehetnek.

Mindezekre a kérdésekre a már megkezdett s a remények szerint folytatódó többrejtű geokémiai vizsgálatok további válaszokat hozhatnak.

Irodalom

CLAUSSEN, P. C. (2006): *Magistra Latinitas – Opus Romanorum. Aspekte kirchlicher Reform in der Sakralarchitektur und liturgischen Ausstattung in Rom. In: Canossa 1077 Erschütterung der Welt. Geschichte, Kunst und Kultur am Anfang der Romanik.* Band I. Essays. München. 297–308.

HAVASI, K. (2003): „1200 körüli” faragványcsoport töredékei a középkori egri székesegyházból. *Agria. Az Egri Múzeum Évkönyve.* XXXIX:113–188.

HAVASI, K. (2006): *Reneszánsz márványdombormű töredékei az egri várból. Művészettörténeti Értesítő* LV:95–117.

KÖFALVI, I. (1980): Kőfaragókról és kőbányákról. *Építés- és Építészettudomány* X:241-281.

LŐVEI, P. (2005): Kőanyagvizsgálat, művészettörténet, műemlékvédelem. – *Archeometriai Műhely*. 2005/3:1-6.

LŐVEI, P., PINTÉR, F., BAJNÓCZI, B. & TÓTH M. (2007): Vörös és fehér díszítőkövek, kristályos és metamorf mészkövek, márványok. (Műemléki kutatások természettudományos diagnosztikai háttérrel 2.) – *Művészettörténeti Értesítő* 56/1:75-82.

LŐVEI, P. (2009): Routes and Meaning. The Use of Red Marble in Medieval Central Europe. In: ANDERSON, J. ed., : *Crossing Cultures: Conflict, Migration and Convergence. The Proceedings of the 32nd International Congress in the History of*

Art (Comité International d'Histoire de l'Art, CIHA) The University of Melbourne, 13–18 January 2008). 477–481.

LŐVEI, P.: (2009): Magyarország építészeti kőtörödékeinek korpusza. (OTKA T-46188-zárójelentés). www.otka.hu

PINTÉR F., SZAKMÁNY Gy., LŐVEI P., TÓTH M., DEMÉNY A. (2001): „Vörös márvány” faragványok nyersanyaglelőhelyeinek kutatása. – *Műemlékvédelmi Szemle* XI:53–70.

SAGE, Walter (2002): Steinplatten von Zierfeldern im ersten Fussboden des Heinrichsdoms. – In: KIRMEIER, J., SCHNEIDMÜLLER, B., WEINFURTER, S. & BROCKHOFF, E. eds.,: *Kaiser Heinrich II. 1002–1024*. Bamberg.196–198.